

Казакевич Г. М.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З КЕЛЬТСЬКИМИ НАРОДАМИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Проблема етнокультурних контактів між кельтськими та східнослов'янськими народами в епоху середньовіччя вже давно привертає увагу дослідників. Її розглядають не тільки в аспекті культурних зв'язків двох віддалених європейських цивілізацій, але й у зв'язку з ймовірним внеском кельтів у створення Давньоруської держави. Кельтська теорія походження Русі виникла як альтернатива у суперечці між норманістами й антинорманістами про витoki східнослов'янської державності. Започаткував її Сергій Шелухін (1864–1938), відомий український політик, член Центральної Ради та Генеральний суддя УНР, який після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. виїхав до Праги, де працював професором Українського Вільного Університету. Там він у 1929 році й опублікував свою “Кельтську теорію походження Русі з Франції” [1]. Юрист за освітою й фахом, Шелухін компенсував нестачу компетентності в історичній галузі своєю широкою ерудицією, й дійсно багато його зауважень не позбавлені підстав. Але в цілому, ця робота дуже нагадує публіцистичний памфлет, в дусі ідей українського романтичного народництва XIX ст. Доказова база, яку зібрав Шелухін, була досить хиткою, й саме тому серед фахових славістів вона викликала мало зацікавлення. У Радянському Союзі, до того ж, ця праця була майже невідома, адже Шелухін у ній обстоював ідею самостійного розвитку українців з давніх часів, їхню окремішність від росіян, а це вже суперечило ідеологічним настановам тодішньої системи. Згодом, у 60–70-і рр. незалежно від розробок С. Шелухіна, до висновку про кельтський вплив на формування Київської Русі прийшов відомий російський славіст А. Кузьмін [2] і його точка зору припала до смаку деяким іншим ученим. Певним підсумком розробки “кельтської теорії” стала зовсім нова, опублікована у 2006 році, книга відомого українського філолога В. Складенка, який спробував побудувати на її основі цілісну концепцію походження Русі [3].

Узагальнено кельтська теорія походження Русі виглядає наступним чином. Вихідним пунктом міркувань її прихильників є інформація античних джерел про кельтське плем'я рутенів (Rutheni), яке упродовж останніх століть до н. е. проживало на Півдні Галлії, у межиріччі Рони та Гаронни. Будучи завойованими римлянами у середині I ст. до н. е. рутени мирно жили, засвоюючи високі здобутки греко-римської культури, аж до епохи Великого переселення народів, коли частина рутенів переселилися до придунайської римської провінції Норик. Свідченням цього є епіграфічна пам'ятка – мармурова плита з катакомби Ювави в Зальцбургу, текст якої розповідає про вбивство св. Максима вождем рутенів (rex Ruthenorum) Одоакром у 477 р. і спустошення його загонами провінції Норик. Роком раніше, у 476 р., цей же Одоакр змістив останнього римського імператора Ромула Августула. Історична пам'ять про ці події збереглася в українців, адже в літописі Самійла Величка (кінець XVII ст.) переможці Риму стародавні “руси” та їхній “князь Одоацер” названі предками козаків. Згодом рутени помандрували далі на схід, прийшли у Північне Причорномор'я, де зустрілися з антами. Обидва племені змішалися, кельти-рутени, які “відзначалися винятковою войовничістю”, стали професійним військом антів й передали їм своє ім'я. Під іменем русів цей народ долучився до творення держави Русь у Подніпров'ї. Інша частина кельтів-рутенів близько V ст. н. е. емігрувала у північному напрямку – на

заселений слов'янами острів Рюген у Балтійському морі. Там, на Рюгені, відбувся аналогічний процес: кельти-рутени стали професійним військом місцевої слов'янської людності й поступово були асимільовані. Від них слов'яни запозичили свою назву, адже населення острова Рюген у джерелах подекуди називали рутенами. За доби середньовіччя мешканців балтійського узбережжя візантійці називали варягами, причому такі автори як Іоанн Скілиця (XI ст.) та Георгій Кедрин (XII ст.) конкретизують, що варяги є “кельтами за походженням”. У IX ст. відбулося знамените покликання варягів новгородцями. Цими варягами, засновниками династії Рюриковичів, виявилися слов'яни з острова Рюген. Доказом того, що серед них були слов'янізовані кельти, вважаються імена руських варягів, які А. Кузьмін та В. Скляренко виводять з кельтських мов. У 882 році Олег зі своєю дружиною зайняв Київ й обидві “Русі”, таким чином, зустрілися.

Аналізуючи аргументацію прихильників кельтської теорії, слід насамперед зазначити, що кельтське плем'я під назвою *Ruteni* дійсно проживало на території Галлії й навіть залишило свою назву сучасному французькому місту Русільон. Рутени були невеликим за чисельністю й другорядним за значенням племенем. Вони ніколи не згадуються в контексті кельтських міграцій, та й взагалі невідомо чи існували рутени раніше I ст. до н. е. Оскільки це плем'я у політичному житті Галлії помітної участі не брало, то Цезар, який згадує його у своєму творі, особливої уваги рутенам не приділяє. Разом із іншими галльськими племенами, підкореними легіонами Цезаря, рутени опинилися у складі Римської імперії. Від часу втрати незалежності до моменту розпаду імперії минуло майже півтисячоліття. За цей час населення Південної Галлії, до якого входили й рутени, встигло повністю асимілюватися. Імперська політика романізації у цьому регіоні була реалізована найбільш успішно: кельтські культурні елементи тут майже не проявляються, натомість широко розповсюджується космополітична культура імперського міста, латина повністю витісняє галльську мову вже через якесь століття після римського завоювання. На цьому тлі дуже важко собі уявити, щоб у V ст., за часів розпаду імперії, коли населення галльських провінцій розглядалося германськими ватажками виключно як здобич, частина жителів найбільш цивілізованої Південної Галлії раптом згадала про своє кельтське минуле, знову з'єдналося у плем'я й відправилося у далекі мандри. Аби подолати шлях до острова Рюген на півночі та причорноморських степів на сході, рутени мали пройти кілька тисяч кілометрів крізь ворожі племена: франків, бургундів, гуннів, готів, які у той час просувалися у протилежному напрямку – на південь та захід. Годі й говорити про те, що це “переселення рутенів” не залишило по собі жодних археологічних слідів й не згадане жодним писемним джерелом того часу.

Існує, щоправда, аутентичний напис з ювавської катакомби й згаданий там “Одоакр, король рутенів”. Але придивимося уважніше до головного героя цього напису. Інформації про Одоакра небагато, але з того, що ми маємо можна заключити, що він був типовою фігурою епохи Великого переселення, своєрідним варварським “кондот'єром”, ватажком різноплемінного загону грабіжників та найманців. Щодо “національності” самого Одоакра відомо, що його батьком був скір Едикон – один з наближених вассалів та радників гунського володаря Аттіли. Тож найчастіше Одоакр згадуються саме як ватажок скірів – германського племені, яке мігрувало зі Східної Європи, саме звідти, де за часів Середньовіччя назви Русь та рутени будуть згадуватися найчастіше. Також відомо, що разом зі скірами у Великому переселенні брало участь германське плем'я ругіїв (*Rugii*), яке до приходу слов'ян проживало на острові Рюген і залишило йому свою назву. За часів Аттіли руги та скіри, разом із іншими германськими племенами, входили до гунського

союзу. Після його розпаду писемні джерела фіксують ругів на Дунаї, якраз у колишній провінції Норик [4]. Отже, найвірогідніше під рутенами автор напису з ювавської катакомби мав на увазі саме германців-ругів.

Що стосується гіпотетичного пересування кельтів-рутенів на північ, то його начебто підтверджує згадка візантійських авторів про те, що варяги за походженням є кельтами. Водночас, слід мати на увазі, що у грецькій літературній традиції ще з часів античності було прийнято зараховувати усі варварські племена Європи, незалежно від їхнього дійсного походження до трьох основних “народів” – кельтів (на півночі та заході), фракійців (на півдні) та скіфів (на сході). Так, наприклад, скіфами або тавроскіфами джерела називають будь-які племена Північного Причорномор’я: й власне скіфів, іраномовних кочовиків, й германців-готів у III ст., й навіть середньовічних русів. Але при цьому ніхто з сучасних науковців не приймає на віру такого ототожнення й не говорить про те, що Германаріх або Святослав були іранцями. Тож і у випадку з кельтами, які для візантійців були літературним кліше, синонімом “північних варварів”, не варто піддаватися спокусі.

Більше труднощів викликають варязькі імена. Деякі з них справді звучать покельтськи й прихильники “кельтської теорії” наводять переконливі паралелі серед давньокельтських імен Галлії. Наприклад, ім’я Рюрик знаходить паралелі у назві кельтського племені Raugici у Галлії, а також у кельтських іменах Rugicius та Roricus. Синеусу та Трувору відповідають галльські Sinaeus та Treverius, Акуну – кельтське ім’я Acon тощо [5]. Проте, імена це не надто вдячний ґрунт для історичних реконструкцій. Згадаймо готського історика Йордана, який говорить про звичай народів запозичувати імена один в одного: у римлян – македонські, у греків – римські, у сарматів – германські, у готів – гунські (Iord. 58-59). Між іншим, і в сучасній науці вплив кельтських мов на формування германської антропонімії є загальноновизнаним.

Що стосується етноніму “рутени”, то з точки зору мовознавства тотожність назв галльських рутенів, балтійських ругів і східноєвропейських русів виглядає майже бездоганно: у джерелах різних часів їх усіх називали рутенами (Rutheni). По відношенню до русів та, особливо, до ругів ця назва застосовувалася рідко, до того ж майже виключно у латиномовних польських та німецьких документах. Їхні атори були знайомі з текстом Цезаря, який завжди вважався еталоном латинської мови й широко використовувався у шкільництві. Тож вони цілком могли де-інде використати згаданий у Цезаря етнонім “рутени” для перекладу назв “руги” та “руси”. До цього слід додати, що назва галльського племені Rutheni/Ruteni немає надійної кельтської етимології й у самих кельтів цей етнонім міг з’явитися під впливом якогось іншого народу, але якого саме – невідомо, адже схожі назви у Європі та навколо неї зустрічаються повсюдно – від шведської місцевості Roslagen до міста Rusibis/Rutubis у Мавританії, від річки Rutuba на Півдні Галлії до українських Рось, Росава, Роставиця.

Отже, слід визнати, що кельтська теорія походження Київської Русі аргументована недостатньо. Водночас, це не означає, що контактів між кельтськими народами та Руссю не було. Достовірне підтвердження перебування ірландських монахів на території Київської Русі зберіглося у Житті Св. Маріана, написаному близько 1185 р. У цьому джерелі, зокрема, зазначається, що певний ірландець Маврикій “один у супроводі хлопчика ... глухими дорогами прибув до руського князя, й від цього володаря та інших перших осіб надзвичайно багатого міста Києва [urbis ditissimae Chios] отримав у подарунок дорогоцінне хутро ціною у сто фунтів срібла, яке він забрав на возах й мирно повернувся разом із

купцями до Регенсбурга” [6].

Св. Маріан (1002–1080), у Житті якого міститься цей фрагмент, мав світське ім'я Муйредах мак Робартайг. У 1067 році він разом з двома супутниками вирушив з Ірландії до Європи. За три роки Маріан, а разом з ним ще п'ятнадцять ірландців опинилися у німецькому Бамбергу, а звідти вирушили до багатого купецького Регенсбургу (Ратісбони) у Верхів'ях Дунаю. Ірландці тимчасово зупинилися у жіночому бенедиктинському абатстві, настоятелька якого гостинно зустріла Маріана, що майстерно володів мистецтвом каліграфії та книжкової ілюстрації. Згодом ірландці заснували власний бенедиктинський монастир, однак для його розбудови були потрібні значні кошти. Як припускають, близько 1070 року, кілька ірландських монахів, на чолі з Маврикієм, разом з регенсбурзькими купцями відправилися далеко на схід, до Києва. Кінцева мета подорожі була обрана не випадково: у столиці Русі княжив Ізяслав Ярославич (1024–1078), політика якого спиралася на підтримку католицького Заходу. Дружиною Ізяслава була польська принцеса Гертруда, яка по материнській лінії походила з німецької імператорської династії Оттонів, а ключовим союзником – її племінник, король Польщі Болеслав Сміливий. Відомо, що у 1075 році, коли Ізяслав на кілька років позбувся київського княжіння, його син Ярополк відвідав Рим, де здобув підтримку папи Григорія VII. Останній своєю буллою визнав Ізяслава “королем русів”, за півтора століття до Данила Галицького. Тоді ж, на початку 1070-х рр., ірландці отримали від Ізяслава та Гертруди гідний прийом і значні кошти, які дозволили їм після повернення розпочати будівництво у Регенсбурзі масштабного монастирського комплексу – Абатства Св. Якоба та Св. Гертруди. Ім'я святої покровительки розглядають як безперечний доказ тісних зв'язків ірландського абатства з дружиною київського князя [7].

Припускають, що саме ірландські мініатюристи, які вважалися найкращими у Європі майстрами, виконали додаткові ілюстрації Трірської псалтирі. Ця книга, яка належала княгині Гертруді, разом із іншими західними манускриптами з'явилася на Русі за часів Ізяслава. Псалтир було створено на замовлення єпископа міста Трір Егберта (977–993) німецьким монахом Рудпребтом. Близько 1078 року до книги були додані нові аркуші з трьома витонченими ілюстраціями. Одна з них зображувала Христа, що вінчає князя Ярополка Ізяславича та його дружину Ірину. Друга – апостола Петра, до ніг якого припадають Ярополк та його мати Гертруда. Третя – образ Богоматері Панахранти. Ці витвори давно привертала увагу мистецтвознавців, адже вони поєднують візантійські мотиви з західнороманськими, характерними для мистецтва часів династії Оттонів (X–XI ст.), причому вплив останніх є домінуючим. Найвірогіднішим місцем створення мініатюр на додаткових аркушах Трірської псалтирі вважається якраз ірландське бенедиктинське абатство у Регенсбурзі, яке було тісно пов'язане з Гертрудою, власницею манускрипту [8].

Не виключено, що ірландське коріння мають і мініатюри Остромирова Євангелія, найдавнішої рукописної пам'ятки Русі, текст якої було переписано у 1056–1057 рр. на замовлення онука славяного воєводи Добрині новгородського посадника Остромира, який, між іншим, підтримував тісні зв'язки з Ізяславом та Гертрудою. Переписувачем Євангелія зазначається певний диякон Григорій, хоча палеографи встановили, що над книгою працював цілий “творчий колектив”, який включав кількох переписувачів та мініатюристів. Місцем створення Остромирового Євангелія вважають Київ або Новгород. Мініатюри Остромирового Євангелія об'єднує більш або менш виразний вплив західноєвропейського стилю. Найбільше відрізняється від візантійського канону мініатюра євангеліста Луки, але

близькими до західноєвропейських є й інші ілюстрації, а також малюнки ініціалів – перших літер, з яких починалися окремі частини книги. Мініатюри з Остромирового Євангелія знаходять аналоги одночасно у двох мистецьких традиціях середньовіччя – оттоніанській континентальній та англо-норманській острвиній. Серед близьких до остромирових, дослідники наводять мініатюри з Ліндісфарнського Євангелія кінця VII ст., у яких проявилось складне переплетіння кельто-англо-саксонських художніх мотивів [9].

Ірландський внесок у культуру Київської Русі, можливо, не обмежився лише книжковою мініатюрою. Так, дослідники звертають увагу на той факт, що дидактичний трактат Повчання Володимира Мономаха має багато спільних місць з англо-саксонським твором Батьківські настанови, а особливо з написаним латиною ірландським трактатом VII ст. Про дванадцять проклять світу. У розділі Про несправедливого царя (*De rege iniquo*) вказаного твору містяться уявлення про праведного й неправедного правителя, принамні частково запозичені з архаїчних ірландських текстів Заповіт Моранна й Настанови Кормака. Сентенції про релігійність правителя, його повагу до кліриків, необхідність захищати слабких та приборкувати сильних тощо, які містяться у Повчанні Володимира Мономаха та у творі Про несправедливого царя мають багато спільного. М. Фомін, вважає, що ця схожість є радше культурно-типологічною. Вона має пояснюватися швидше за все схожими соціально-історичними умовами, які склалися в Ірландії та у Київській Русі в період створення дидактичних трактатів [10]. З іншого боку, цей же дослідник пише про те, що ірландська дидактична традиція, завдяки місіонерській діяльності мандрівних монахів набула певного поширення у Європі. Не виключено, що саме знайомство з цією традицією певною мірою вплинуло на Володимира Мономаха.

Дослідники вже давно звертали увагу на численні спільні риси, які спостерігаються у давньоруській та середньовічній ірландській релігійних традиціях. Деякі з них, як наприклад тяжіння до аскетизму, відлюдництва, також пояснюються впливом спільного джерела – духовної культури Візантії. Інші виникли в Ірландії й потрапили на Русь швидше за все через посередництво західноєвропейських країн. Такою, зокрема, є традиція використання церковного дзвону для богослужбних та інших цілей. “Як відомо, саме в Ірландії пеших століть християнства він [дзвін – Г.К.] був вперше запроваджений у церковний та монастирський побут, а вже потім у цій функції був поширений ірландськими місіонерами по всій Європі” – зазначає Т. Михайлова [11]. Подібним шляхом в Україну могла потрапити ірландська за походженням форма накладеного на коло “кельтського хреста”. В Ірландії такий хрест відомий принаймні з VII ст., а у дещо пізніші часи він отримує певне поширення у Скандинавії та Німеччині. На землях Київської Русі хрести подібної форми зустрічаються з XII–XIV ст., а згодом за ранньомодерної доби схожої форми т. зв. “променисті” хрести були поширені на півдні України [12].

Ірландський дослідник Дж. Кері припускає, що мотиви, якими керувалися регензбурзькі ченці вирушаючи до Києва, були не лише утилітарними. Річ у тім, що в середньовічній ірландській генеалогічній та історичній традиції території тодішньої Русі, історичної Скіфії, відводилося вельми важливе місце. Саме звідти походив міфічний предок ірландців Феній Фарса (*Fenius Farsa*), скіфський правитель, який брав участь у будівництві Вавилонської вежі, а згодом, нібито, винайшов ірландську мову. За версією Книги завоювань Ірландії, його син Нел одружився з донькою єгипетського фараона Скотою, а їхній син Гойдел згодом перебрався з Єгипту до Скіфії, де проживав упродовж тривалого часу разом зі своїм племенем, яке й звалось гойделами (ірландцями). Згодом вороги вигнали Гойдела зі Скіфії. Він помандрував до Іспанії, а вже звідти перебрався в

Ірландію. Оповідь про Фенія Фарса та Гойдела вважається цілком легендарною. Вона виникла не раніше VII століття під впливом вітхозавітних легенд про Вавилонську вежу й втечу євреїв з Єгипту. Появу у цьому сюжеті Скіфії пояснюють співзвучністю самоназви середньовічних ірландців Scotti зі етнонімом Scythi, себто скіфи. Проте, для середньовічних освічених ірландців Скіфія була цілком реальною прабатьківщиною, своєрідною “Ірландією на Сході”. Отже, на думку Дж. Кері, ірландці прямували до Києва прагнучи побачити свою втрачену “Скіфію”. Так само й англійські середньовічні місіонери відправлялися у Саксонію, з метою зустріти своїх власних предків – англо-саксів [13].

Якими б не були істинні мотиви ірландських ченців, їхня місія до Києва виявилася успішною, а “інвестиція” Гертруди – напрочуд ефективною. Наступники Маріана, засновника монастиря у Регенсбурзі, не тільки розбудували абатство, але й зробили його фактичною та юридичною метрополією усіх ірландських монастирів Європи. У XII ст. вони утворили самостійну конгрегацію з постійним капітулом у Регенсбурзі, на чолі з настоятелем Абатства Св. Якоба та Св. Гертруди [14]. Регенсбурзькі ірландці самі заснували більше десятка монастирів, серед інших, у Вюрцбурзі, Ерфурті, Нюрнберзі, Відні, Констанці, а також у Києві [15]. Існування у княжій столиці католицького костельу Св. Марії та домініканського монастиря згадується у польських джерелах – Житті Яцка Одровонжа середини XIV ст., а також у Хроніці Яна Длугоша XV ст. Вважається, що цей осередок католицької віри, перший на теренах України, був заснований саме ірландськими монахами-бенедиктинцями у XII ст., які приїхали сюди для обслуговування духовних потреб місцевої німецької громади. Дослідники давнього Києва припускають, що обитель розташовувалася біля підніжжя гори Щекавиці, в історичній місцевості під назвою Бискупщина [16].

Монастир проіснував принаймні до 1230-х років, коли князь Володимир Рюрикович звелів ліквідувати осередок католицизму у православній столиці. Хоча за іншими даними загибель монастиря співпала з падінням Києва під ударами військ Батия у 1242 р., а згодом ця подія призвела до появи одного вельми своєрідного літературного твору. У середині 80-х років минулого століття літературний журнал “Жовтень” надрукував переклад поеми Плач над градом Кия, написаної ірландським монахом Ріангабаром з приводу розграбування Києва ордами Батия [17]. Плач над градом Кия незабаром було включено до академічної Української літературної енциклопедії у якості прикладу ірландського віршаламентації [18] й навіть авторитетний вітчизняний мовознавець О. Стрижак сприйняв цей твір за аутентичний [19]. Проте, невдовзі виявилось, що “Плач над градом Кия” є фальсифікацією, справжнім автором якої був український поет та письменник Юрій Вінничук, який значився перекладачем “поєми Ріангабара” у публікації 1984 року. На жаль, в Україні на той час не було жодного фахівця-кельтолога, спроможного виявити підробку.

Використана література:

1. Шелухин С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. – Прага, 1929.
2. Кузьмин А. Об этнической природе варягов (к постановке проблемы) // Вопросы истории. – 1974. – № 11.
3. Скляренко В. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження. – К., 2006.
4. Вашкевич В. К вопросу происхождения и становления Руси // Національний прогрес України : зб. наук. праць. – Миколаїв, 1997. – С. 5.
5. Скляренко В. Вказ. праця. – С. 60-69.
6. Цит. за: Фомин М. Концепция “праведного правления” в Древней Ирландии // Parallels between Celtic and Slavic. Studia Celto-Slavica 2. Moscow, 2009. – P. 35.

7. *Gertsman E.* All roads lead to Rus: Western influences on the 11-12 century manuscript elimination of Kievan Rus // *Comitatus: A journal of Medieval and Renaissance studies.* 2000. – Vol. 31. – P. 42.
8. *Лазарев В. Н.* Живопись и скульптура Киевской Руси // *История русского искусства.* – Т. 1. – М., 1953. С. 231.
9. *Gertsman E.* All roads lead to Rus: Western influences on the 11-12 century manuscript elimination of Kievan Rus // *Comitatus: A journal of Medieval and Renaissance studies.* 2000. Vol. 31. P. 46.
10. *Фомин М.* Вказ. праця. – P. 35-38.
11. Цит. за: *Михайлова Т.* Ирландское предание о Суибне Безумном, или Взгляд из XII века в VII. – М., 1999. [http://www.celtica.ru/archives/michailova_02.rar]
12. *Малина В.* Кам'яні хрести в Україні. XVIII–XX ст.: Онтологія. Типологія. Символіка. Функція. – Миколаїв, 2009. – С. 234-236, таб. X, XLI
13. *Carey J.* Russia, cradle of Gael // *Parallels between Celtic and Slavic. Studia Celto-Slavica* 1. Coleraine, 2005. P. 149-160.
14. *Боднарук Б.* Особливості християнізації кельтських племен і напрямки чернечого місіонерства у Західній та Центральній Європі в IV–X ст. (I) // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* : зб. наук. праць. – Чернівці, 2003. – Том 2(16). – С. 22-23.
15. *Lydon J.* The making of Ireland. From ancient times to the present. – London, New York, 1998. – P. 44.
16. *Гупало К.* Подол в Древнем Киеве. – К., 1982. – С. 109.
17. *Ріангабар.* Плач над градом Кия. Переклад з ірландської та післямова “Ріангабар і його київська симфонія” Юрія Винничука // *Жовтень.* – 1984. – № 9.
18. *Ірландська література* // *Українська літературна енциклопедія.* – Т. 2. – К., 1990. – С. 331.
19. *Стрижак О.* Кельти й Україна // *Україна. Наука і культура. Щорічник.* 1989. – Вип. 23. – С. 277.